

על ספרים: על פמיניזם וליברליזם

הנרייט דהאן קלב

החטיבה ללימודי המגדר, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

קמיר, אורית, 2002. פמיניזם, זכויות ומשפט, האוניברסיטה המשודרת ומערכות, תל-אביב.

ספרה של אורית קמיר (2002), פמיניזם, זכויות ומשפט, שראה אור בהוצאת האוניברסיטה המשודרת ומערכות, מיועד לציבור הרחב, ועם זאת דיונו בסוגיות הפמיניזם חומק בהצלחה מפשטנות ומשטחיות. קמיר פותחת בסקירה היסטורית קצרה של הפמיניזם, כפי שהתפתח בעיקר בארצות הברית, וממשיכה בתולדות גילויין בישראל בשנות קיומה כמדינה. בהמשך היא מנתחת מפרספקטיבה משפטית – ובפרט בהקשר הליברלי של שיח הזכויות – סוגיות חשובות העומדות במרכז של כל תיאוריה פמיניסטית. קמיר בחרה להגביל את עצמה לשיח הזכויות, כפי שהיא עצמה כותבת, "למרות הטענות הקשות המושמעות [נגדן]" (שם, 12). בחירה זו, הבאה לידי ביטוי הן בתכניו של הספר והן במתודולוגיה שלו, היא לדעתי בעוכריו, שכן קמיר מצמצמת לדיון משפטי סוגיות בעלות היבטים מורכבים. צמצום זה ניכר בפרק על זנות ופורנוגרפיה (פרק י"א) ובפרק על הטרדה מינית (פרק י"ב). לחלופין, הזכויות למימוש עצמי, לזוגיות ולמשפחה, הנידונות בפרק ט, הן נושא חדש יחסית בשיח הזכויות הליברלי-פמיניסטיות, אולם הן נידונות באופן סימטרי בנושא שמעמדו בחקיקה ובמשפט כמעמד הזכות לשוויון ולכבוד, אף על פי שמבחינה סוציולוגית ופוליטית דיון זה מצוי במקום פָּשֶׁל פחות בשיח הליברלי (גם הלא פמיניסטי). השמירה על האחידות כפתה אפוא על הנושאים גזרה שווה, מתודולוגית וסגנונית, והדבר העניק לספר מסגרת הומוגנית, אך נוקשה במקצת.

* אני מודה למשפטנית ורדית דמרי מדר על הערותיה.

הספר משקף היטב את היותה של קמיר תלמידתה וממשיכת דרכה חדת האבחנה של קטרין מקינון. אם תרצו, קמיר היא מקינון הישראלית. בדומה למורתה היא מאתרת תופעות ישנות המושרשות בלב החברה הפטריארכלית והמקובלות כמוסכמות חיוביות. היא מזהה ומתארת אותן כתופעות נסבלות ואף רצויות בחברה, אך מנסחת ומנתחת אותן מחדש, עד שממדים של אלימות כלפי נשים, של דיכויין ושל התעללות בהן נחשפים מתוכן ומלמדים על קלקוליה של חברה זו. מקינון עשתה זאת לגבי פורנוגרפיה וזנות, וקמיר עושה זאת לגבי תופעה מחרידה לא פחות — אף על פי שהיא נחשבת נורמטיבית — תופעת ה"ציד" (stalking). זוהי תופעה עתיקה שבה אישה/אורבת, רודפת, לוכדת ומכניעה את בן/ת זוג/ה, הכל מתוך עמדה של אהבה חסרת גבולות ומתוך דחפי כיבוש שאינם יודעים שובע. קמיר עסקה בתופעה זו בספר חשוב אחר שלה, *Every Breath You Take* (Kamir 2001).

גם בתחום נוסף קמיר ממשיכה בדרכה של מורתה. כשם שמקינון קיבלה על עצמה לפעול בתחום החקיקה והמשפט ולא רק להתגדר במחקר האקדמי, כך קמיר מקפידה לפעול לקידום הפמיניזם גם בשדה הפוליטי, מחוץ למגדל השן. במסגרת הכשרתה כמשפטנית, ניסחה קמיר את החוק למניעת הטרדה מינית, תשנ"ח (1998), יחד עם עורכת הדין רבקה שקד, הממונה על מעמד האשה בנציבות שירות המדינה. זהו חוק ייחודי גם בהשוואה לחוקים דומים במדינות מערביות אחרות. הוא אינו מסתפק בהגנה מפני הטרדה מינית במקום העבודה או במבנים סגורים אחרים, אלא חל גם על העוברים עליו בפרהסיה. נוסף על כך, החוק דן במצבי עמימות של הטרדה מינית, כמו יצירת "סביבה עוינת" במקום העבודה (קמיר 1998). בזאת עלתה התלמידה על מורתה, שיזמה כמה חוקים בתחום הפורנוגרפיה, אך אלו בוטלו לאחר זמן-מה מתוקף סעיף בחוקה האמריקנית הדין בחופש העיסוק.

גם בגישתה המחקרית-אידיאולוגית בחרה קמיר להמשיך בעקבות הדפוסים המקובלים על מקינון. היא מתחילה כחוקרת ביקורתית, רדיקלית וחתרנית, המבקרת את הסדר הפטריארכלי בחריפות, בזעם וללא פשרות, ומדגישה את היבטיו הכוחניים והפוליטיים, אבל מסיימת כפמיניסטית ליברלית צייתנית, לפי מיטב המסורת הלבנה של הגל הראשון והשני בפמיניזם האמריקני. קמיר מציעה פתרונות המיועדים לתקן את המצב, אולם למעשה הם משמרים באופן כללי את הסדר הפטריארכלי ולא מקעקעים אותו. היא מציעה תיקוני חקיקה המרחיבים את הזכויות הליברליות של הנשים, אך לא מציעה דרך שבה יותאם הסדר החדש

לצורכי הנשים, השונים מאלו של הגברים. מבחינה זו קמיר נשארת נאמנה לא רק לקו של מקינון, אלא גם למסורת הפמיניסטית שהגיעה לישראל מארצות הברית. זהו פמיניזם ליברלי אליטיסטי ווספי, כאשר ראשי התיבות WASP (White Anglo-Saxon Protestant) מסמנים בגרסה

הישראלית בקריצת עין White Ahkenazi Sabra with Protektzia.¹

השאלה המתבקשת היא: מה רע בכך? אחרי הכל, אפשר לטעון ששינויי חקיקה משמעותם החלפת כפיסיה הרקובים של הספינה המדינית אחד אחד, בעודה שטה בים הסוער, כדי לא להטביעה. לו זה היה המצב, כלומר לו את כפיסי הסדר הפטריארכלי היתה קמיר מציעה להחליף, לא היתה כל רבותא בטענתי זו. אלא שקמיר מטלטלת את הספינה הפטריארכלית בביקורת רדיקלית ואחר כך מציעה לתקן לא את כפיסיה, אלא את אלו של מערכת המשפט ושל שלטון החוק. היא גם מתעלמת מהחישוקים המחברים בין הסדר הפטריארכלי לבין המשטר הדמוקרטי, האידיאולוגיה הליברלית ושיח הזכויות הנגזר מהם.

מדובר בשתי מערכות דיון שונות: הסדר הפטריארכלי מצד אחד והמשטר הדמוקרטי-ליברלי מצד אחר. הביקורת של קמיר מופנית כלפי הסדר הפטריארכלי, ואילו הצעותיה דנות במדינה המודרנית-ליברלית ובשיח הזכויות שהיא מניבה. מכאן עולה ששוויון זכויות והרחבת חירויות – המוענקים לנשים מתוקף האידיאולוגיה הליברלית – מתקיימים במסגרת עולם פטריארכלי הממשיך לשמר את עליונות הגברים. עיון מעמיק יותר מראה, כי קמיר דנה ברפורמות שלכל היותר מרחיבות את החוק לגבי נשים, בתנאי שהן נוהגות כגברים ושומרות על כללי המשחק הליברליים בכל הקשור לזכויות השוויון. כתוצאה מהססת הביקורת מהסדר הפטריארכלי אל מערכת המשפט הנהוגה במדינה המודרנית-ליברלית, נשמר אותו הסדר, שהוא מקור הדיכוי של הנשים. שיח הזכויות שבו בחרה קמיר מחויב לאחידות ולעקרונות של אוניברסליות. זהו שיח הנושא תקווה שנשים ייטלו זכויות שמלכתחילה עיצבו גברים בעבור גברים. יוצא אפוא שביקורת רדיקלית, שצריכה היתה להוביל למאבק שימגר את הסדר הפטריארכלי, מסתכמת בהצעות חקיקה המותירות את המצב ללא אלטרנטיבה ממשית.

עולות כאן בעיות יסודיות. הראשונה היא הגבלת ההתמודדות לשיח הזכויות. לא זו בלבד שזהו שיח בעייתי, אלא שגם הזכויות שקמיר בוחרת לפתח, והכלים שבאמצעותם היא מציעה לעשות זאת, אין בהם

¹ לניתוחים של יחסי מזרחיות-אשכנזיות, ראו דהאן כלב 1999; שירן 1993.

בשורה חדשנית. שורש הבעיה נעוץ בסדר הפטריארכלי, ואילו הפתרון שקמיר מציעה מכוון למערכת המשפטית ולשיח הזכויות, הלפותים בחיקו של סדר חברתי המעניק עליונות לגברים. הבעיה השנייה היא, שכל שינוי כזה יוצר מראית עין ותו לא של שיפור מצב הנשים. אם כן, הבעיה נמצאת באתר אחד, ואילו האופציה לפתרון ומראית העין נמצאות באתר אחר.

הבעיה אינה נובעת מטעות ייחודית בתפיסתה התיאורטית של קמיר, אלא היא מאפיינת את גישתן של רוב התיאורטיקניות המערביות המשתייכות לזרמים הראשונים של הפמיניזם הבורגני הלבן, הכולל את הזרם הליברלי על פלגיו (Nussbaum 2000; Okin 1999), את הזרם המרקסיסטי (Jagger *et al.* 1995), את הזרם הסוציאליסטי (Firestone 1971; Pateman 1988) ואת הזרם הרדיקלי (MacKinnon 1989). זרמים אלו התפתחו במערב ובייחוד במערב האנגלוסקסי.

נקודת מבט היסטורית – חיצונית לסדר הפטריארכלי, לאידיאולוגיה הליברלית ולמשטר הדמוקרטי – תגלה מיד כיצד הסדר הפטריארכלי מְחַשֵּׂק את הפמיניזם הליברלי. הסדר הפטריארכלי התבסס שנים רבות לפני התהוות המשטר הדמוקרטי והאידיאולוגיה הליברלית. סדר זה הוא למעשה השיטה החברתית שהניבה את המשטר הדמוקרטי המודרני ואת האידיאולוגיות הליברליות. לכן, גם המדינה הליברלית-דמוקרטית שהתכוננה בעת החדשה, על מערכת הערכים הפוסט-מהפכנית שבה, לא הביאה למיגור הדיכוי הכרוך בסדר זה. למרות העיסוק בהומניזם, באוניברסליות ובערכי שוויון וחירות, נותרו במדינה המודרנית ובאידיאולוגיה הליברלית המוסדות הפטריארכליים, כאילו אי-אפשר לחמוק מהם. מוסדות הצבא, הכנסייה, הממשל והחינוך קיימים בכל מדינה, מודרנית ודמוקרטית ככל שתהיה. הם פועלים לפי מיטב המסורת הפטריארכלית ומשמרים את הערכים הווריאנטיים של היררכיה, של רציונליות ושל ניהול על פי השררה והסמכות הפטרימוניאלית (או החאריסמה, ובר 1962). במילים אחרות, היסודות הפטריארכליים טבועים ומוֹכָּנִים במשטר הפוליטי באשר הוא, במנותק מהשאלות אם מדובר במשטר דמוקרטי ואם הוא מחויב לשיח הזכויות הליברלי. הירושה המוסדית שקיבלה המדינה המודרנית מאביה מולידה, הסדר הפטריארכלי, היא שמכשילה כל אפשרות לכונן מדינה דמוקרטית במובן של השתתפות שווה של כל אזרחיה ואזרחיותיה, והגשמת אידיאולוגיה ליברלית על ערכיה ועל הזכויות שהיא מקנה. אי-אפשר לחשוב עדיין על מדינה שבראש מוסדותיה המרכזיים לא יעמדו גבר, או אשה המוכנה

לקבל מראש את ערכיו של הסדר הפטריארכלי. האם אפשר להעלות על הדעת שבראש הוותיקן תעמוד אפיפיורית? האם אפשר לדמיין שבראש הצבא הישראלי או צבא ארצות הברית תעמוד רמטכ"לית?

למרות פעילות ענפה של נשים למען שוויון, ועל אף חקיקה רחבה בנושא, מספר הנשים במוסדות השלטון נותר נמוך. תופעה זו נובעת מן העובדה שגברים קבעו תמיד, וממשיכים לקבוע, את כללי המשחק בספֵרה הציבורית. אם הנשים חפצות להשתלב, הן נתבעות להידמות לגברים ולאמץ את כללי המשחק שלהם, תוך שימור חלוקת העבודה המגדרית בתחום הפרטי והציבורי. במילים אחרות, בחוץ עליהן להיות "גבר" ככל הגברים, ובבית עליהן להמשיך ולשאת בעול האחריות להולדה ולניהול משק הבית, על כל המשתמע מכך.

מדינות המערב ממשיכות להציב בראש סדר העדיפות הלאומי את סוגיות הצבא ולא את סוגיות החברה, את תחום הפעילות הציבורית ולא את התחום הפרטי ואת סוגיות הביטחון ולא את הסחר בנשים. ברצותן שוויון זכויות, על הנשים לצאת ולפעול במגזר הציבורי, שכן החוק לא הכיר עדיין בחייהן ובהווייתן הפרטית כמושא לחקיקה, וכל מלאכות הבית נעשות למעשה בהתנדבות ועל חשבון סיכוייהן של הנשים לממש את עצמן כבנות אדם שוות בספֵרה הציבורית.

כך יוצא, שעצם התביעה להרחיב את תחולת שיח הזכויות היא בסופו של דבר דרישה המשמרת את הסדר הפטריארכלי ולכלל היותר גוזרת את זכות הנשים לכבוד, לשוויון ולחירות, ההולמים את בני האדם באשר הם גברים. הדרישה מנשים בחברה הליברלית להידמות לגברים אינה מפרקת את המתח שבינה לבין הסדר הפטריארכלי. על כן, מימוש של משטר ליברלי-דמוקרטי — שבו נשים וקבוצות מוחלשות נוספות ייהנו באופן שווה ממה שהוא מציע לגברים — מוגבל ומותנה בקבלת כללי המשחק הנקבעים בידי גברים. המשטר הליברלי-דמוקרטי אינו מתמודד כראוי עם הסוגיות שבעטיין נשים סובלות מדיכוי ומאפליה.

כדי להמחיש טענה זו, שגם קמיר מטפלת בה, אדון בסוגיית כבוד הנשים, כבוד הגברים ומיניותם של שני המגדרים. פרק "א, העוסק ב"כבוד האדם: זנות ופורנוגרפיה", מבהיר כיצד הסדר הפטריארכלי מחשק את המדינה הליברלית-דמוקרטית, ומחדד את הצורך להשוות את החקיקה של כבוד הנשים לזו של כבוד הגברים. קמיר מנתחת את הגורמים ואת נסיבות החיים שבגינם נשים סובלות מרמיסת כבודן, ומשום כך יש לדעתה הצדקה לתבוע חקיקה מיוחדת שתבטיח לנשים ליהנות מערך הכבוד בדומה לגברים. לדידה, עצם הדיון בסוגיית הכבוד

משמר את תכניו לגבי נשים כמו לגבי גברים. כלומר, הדיון מצדיק את זכות הנשים לכבוד במובן של *dignity* ו-*honor, respect*, המשמרים את ההקשר של ניסיון החיים של גברים בזירה הציבורית ומנטרלים את הגורמים המיניים שבעטיים נרמס כבוד הנשים. ואולם, מטושטשים כאן ההבדלים המגדריים, שבלעדיהם אי-אפשר להבין את המורכבות של בעיית כבוד הנשים בסדר הפטריארכלי. אי-הבנה זו מונעת התמודדות והצעת פתרונות מתאימים לעניינים הייחודיים הגורמים לכך שכבוד הנשים מחולל בידי גברים בחברה המודרנית, למרות החקיקה הליברלית. מדיונה של קמיר (2002, 71; 173–188) במושג הכבוד עולה תהייה. קמיר מציעה להעניק לנשים כבוד שחסר להן בחברה הפטריארכלית. היא מכירה בשונות בין בני האדם על בסיס אינדיבידואלי ומציעה להמשיך ולגזור את זכות הנשים לכבוד ככנות אדם יחידות, משום שערך כבוד האדם כולל בחובו את ערך כבוד האשה (שם, 179). הכרה זו בכבוד הנשים כפרטים ולא כקטגוריה מגדרית שונה מביקורתה הרדיקלית בדיון על הטרדה מינית (פרק י"ב), ביקורת שבה היא מכירה בנשים כמגדר. השניות בגישה זו מטושטשת את המורכבות של ערך הכבוד כמושג, כאשר מדובר בנשים ולא בגברים. מנקודת מבט זו, נשים ראויות לכבוד כמו גברים. מדובר בדמיון תוכני של הכבוד. נשים ראויות לו למרות השוני במעמדן החברתי, ולמרות ההבדל בין הנסיבות שבהן נפגע כבודן לבין הנסיבות שבהן נפגע כבוד הגברים כקטגוריה מגדרית. קמיר יוצאת מההנחה ש"כבוד האדם" הוא ערך השייך להשקפת העולם המודרנית" (שם, 173), ובכך היא מפקיעה משתי תרבויות את קיומו של כבוד: הציביליזציה הטרנס-מודרנית באירופה והציביליזציה הלא מערבית (ערבית, מוסלמית, אפריקנית ועוד). אולם למעשה, הכבוד הוא יסוד מרכזי בשתי תרבויות אלו. קמיר סותמת למעשה את הגולל על כל דיון היסטורי, שעשוי לחשוף את השורשים הפטריארכליים שבעטיים נותרו הנשים פגועות בכבודן גם בעידן הפוסט-קנטיאני וגם בתרבות המערבית הפוסטמודרנית. לדעתה (שם), הדיון מתחיל אצל קנט, וכל מה שקדם לו ולחברה המערבית המודרנית אינו רלוונטי מבחינת כבוד הנשים והגברים. ואולם פרספקטיבה היסטורית על התפתחותו של מושג הכבוד, על תכניו ועל הבדליו המגדריים מלמדת שחייבים לדון במורכבות המושג גם מחוץ לשיח הזכויות, אם אכן רוצים למגר את המורשת הפטריארכלית שדבקה בו.

לסיכום, מדובר לכאורה בספר שנכתב בעבור הקוראת הנאורה ולא דווקא בעבור מומחית בפמיניזם. על כן, דבריי עלולים להתפרש

כחורגים מהרוח שבה נכתב הספר, ולא היא. דווקא משום שאני מתייחסת ברצינות רבה לרעיונותיה של קמיר ולספרה, ודווקא משום שידוע לי שהיא מקפידה בקלה כבחמורה, העדפתי לא לפסוח על שתי הסעיפים ולכתוב את דבריי כחלק משיח פמיניסטי מקצועי. יש לחזור ולהדגיש כי זהו ספר חשוב, ובדומה לספר נשים במלכוד בזמנו (פרידמן), שריפט ויזרעאלי (1981), הוא ראוי לשמש להוראת הפמיניזם ולמחקרו.

ביבליוגרפיה

- אוקין, מרי סוזן, 1998. "הרהורים על פמיניזם ורב-תרבותיות", פוליטיקה 1: 9–26. דהאן קלב, הנרייט, 1999. "פמיניזם מזרחי בין מזרח למערב", כתבו דפנה יזרעאלי, הנרייט דהאן קלב, חנה הרצוג, מנאר חסן, חנה נוה וסילביה פוגל-ביז'ואי, מין, מיגדר, פוליטיקה, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
- ובר, מכס, 1962. פוליטיקה בתורת מקצוע, שוקן, ירושלים ותל-אביב.
- פרידמן, אריאלה, רות שריפט ודפנה יזרעאלי, 1981. נשים במלכוד, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
- קמיר, אורית, 1998. "איזו מין הטרדה", משפטים כ"ט (2): 288–317.
- שירן, ויקי, 1993. "הכנס הפמיניסטי התשיעי", נוגה 26.
- Firestone, Shulamith, 1971. *The Dialectic of Sex: The Case of Feminist Revolution*. New York: Bantam Books.
- Jagger, Alison, James Sterba, Milton Fisk, William Galston, Carol Gould, Tibor Machan and Robert Solomon Lanham, 1995. *Morality and Social Justice: Point Counterpoint*. UK: Rowman and Littlefield.
- Kamir, Orit, 2001. *Every Breath You Take: Stalking Narratives and the Law*. Michigan: Michigan University Press.
- MacKinnon, Catharine, 1989. *Toward a Feminist Theory of the State*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Nussbaum, Martha, 2000. *Sex and Social Justice*. Oxford: Oxford UP.
- Okin, Susan Moller, 1999. *Is Multiculturalism Bad for Women?* Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Pateman, Carol, 1988. *The Sexual Contract*. Stanford, California: Cambridge and Stanford University Press.